

Anna Kryszak

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

**EXEMPLARY LETTERS OF PAWŁA TETERY
ADDRESSED TO JAN KAZIMIERZ,
STEFAN CZARNIECKI
AND MIKOŁAJ PRAŻMOWSKI
AS A MODEL OF HETMAN'S LETTERS
ADDRESSED TO REPRESENTATIVES
OF POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH**

ABSTRACT

Correspondence gives us some information about individual accidents or some of occurring phenomena. It allows us to take a look at the events through the eyes of its participants. This gives us the chance to analyze the attitude of people, who wrote the letters, to reality. It is therefore a valuable addition to information collected from other sources. Letters of Paweł Tetera (Pavlo Teteria) are example of such a situation. Letters presented below cover three important moments in the life of this man, and significant in the history of the Cossacks - the decline of the rule of Jerzy Chmielnicki (Yurii Khmelnytsky) in 1662, the expedition of Jan Kazimierz (King John II Casimir) to Moscow and the moment of leaving Ukraine by Tetera (Teteria) in June 1665.

Key words:

Pavlo Teteria, correspondence, Cossack's hetman, Cossacks.

Wstęp

W swoim czasie korespondencja zapewniała wymianę informacji pomiędzy ludźmi, pomagała utrzymywać wzajemne kontakty, a listy zawierały liczne wiadomości, opinie czy prośby. Niekiedy bywały formą nacisku na adresata. Korespondencja Pawła Tetery nie różni się w tym względzie od innych pism z tego okresu — jego listy skonstruowane są zgodnie z ówczesnymi zwyczajami i dają pogląd na poziom wykształcenia hetmana kozack-

kiego. W artykule omówiono, a następnie zamieszczono trzy listy, które Tetera napisał do króla Jana Kazimierza, kanclerza wielkiego koronnego Mikołaja Prażmowskiego oraz wojewody ruskiego Stefana Czarnieckiego.

*****

Postać Pawła Tetery, hetmana kozackiego w latach 1663–1665, wciąż pozostaje mniej popularna niż innych przedstawicieli wojska zaporoskiego¹. Wpływ na to ma kilka czynników, między innymi żywiona wobec niego niechęć². Tetera powszechnie postrzegany był jako zwolennik opcji propolskiej w łonie Kozaczyzny. Faktycznie przez cały okres swojego hetmaństwa pozostał wierny koncepcji współpracy z Rzeczpospolitą, za co zapłacił politycznym upadkiem. Należy jednak podkreślić, że chociaż widział przyszłość społeczności kozackiej w porozumieniu z Rzeczpospolitą, dążył do prowadzenia własnej, niezależnej polityki, kontynuując tym samym sposób jej uprawiania przez Bohdana Chmielnickiego. Nie był zatem fanatykiem zapatrzonym w państwo polsko-litewskie, lecz hetmanem, który chciał znaleźć miejsce dla Kozaków w ramach Rzeczypospolitej³. A w ówczesnej sytuacji

¹ O samej postaci hetmana zob. m.in.: В. В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря. Соціально-політичний портрет*, Кам'янець-Подільський 2007; A. Kryszak, *Paweł Tetera — hetman kozacki* (maszynopis pracy doktorskiej), Poznań 2013.; M. Ferenc, *Paweł Tetera Hetman kozacki*, „Studia Historyczne”, 1994, z. 3, s. 329–347; *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010, s. 304–325; O. P. Реснт, I. A. Коляда, *Усі гетьмани України, легенд, міфів, біографії*, Charków 2008, s. 155–171; Т. Чухліб, *Гетьмани правобережної України в історії Центральної Європи*, Кіїв 2004, s. 42–52; *Володарі гетьманської булави*, Кіїв 1994, s. 253–283; J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzkowski — najbardziej szlachecki z kozaków*, [w:] *Język, literatura, kultura, historia Ukrainy*, red. W. Mokry, t. 8, Kraków 2003, s. 301–315.

² Związana niejako z piętnem polskim. Ukraiński badacz T. Czuchlib wprost określa go „kolaborantem”. T. Чухліб, dz. cyt., s. 43, 48–49.

³ Przykład właśnie takiej próby znalezienia miejsca Kozaczyzny w ramach państwa polsko-litewskiego zawarty został w instrukcji poselskiej z 1664 roku, w której hetman wyłożył program reform całej społeczności kozackiej w strukturach Rzeczypospolitej. Zob.: Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rps 402, s. 545–582; М. Крикун, *Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття*, Кіїв 2006, s. 99–173; В. Горобець, *Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устросевої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664*, „Молода нація”, 2000, nr 1, s. 40–61; P. Kroll, *Walka Kozaczyzny o autonomię w ramach Rzeczypospolitej w latach 1660–1664*, [w:] *Rzeczypospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa — Opole 2008, s. 496–500; A. Kryszak, *Instrukcje dla posłów kozackich na sejm*

geopolitycznej potrzebował do tego protektora. Paweł Tetera dokonał wyboru będącego następstwem jego osobistych związków z przedstawicielami Rzeczypospolitej i przynależności do propolsko nastawionej starszyny⁴. Jednocześnie cieszył się dużym zaufaniem ze strony Jana Kazimierza i Mikołaja Prażmowskiego, co można dostrzec w korespondencji hetmańskiej. Częstotliwość i wielowątkowość pism świadczy o tym, że był istotnym partnerem dworu, na którym liczone, że stanie się strażnikiem polskiego panowania na ziemiach ukraińskich.

Pierwszy z prezentowanych listów, datowany na 15 września 1662 roku, skierowany jest do króla Jana Kazimierza. To okres, w którym stolnik połocki⁵ przebywał u boku ówczesnego hetmana zaporoskiego Jerzego Chmielnickiego⁶.

W tym czasie sytuacja na ziemiach ukraińskich była coraz bardziej napięta, a młody i pozbawiony odpowiedniego doświadczenia oraz wsparcia Chmielnicki nie potrafił sobie z nią poradzić⁷. Rozbita jedność Kozaczyzny zaporoskiej była problemem, z którym musiał się zmierzyć. Rozdźwięk pomiędzy Lewobrzeżem a Prawobrzeżem stawał się coraz bardziej widoczny. Co więcej, podział ten miał się stale pogłębiać, i to pomimo podejmowanych prób zjednoczenia społeczności kozackiej. Takie działania podejmował chociażby sam Jerzy Chmielnicki. Konsekwentnie dążył do opanowania Zadnieprza czy to na drodze pokojowej poprzez zawarcie porozumienia ze swym

---

Rzeczypospolitej na przykładzie instrukcji z 1664 roku, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 235–243.

⁴ В. Газін, *Політична програма гетьмана П. Тетери*, [w:] *Українська козаська держава: витоки та шляхи історичного розвитку*, випуск 7, Кіїв 2000, s. 192.

⁵ W tym czasie Paweł Tetera piastował tenże urząd. Był również sekretarzem królewskim.

⁶ Najprawdopodobniej była to kolejna obecność wysłannika królewskiego u boku hetmana kozackiego. Już na początku 1662 roku Tetera miał przebywać u Chmielnickiego. Celem było dopilnowanie polskich interesów w Czehryniu. Zgodnie z instrukcją miał wówczas poznać przyczyny usuwania polskich starostów i dzierżawców z królewszczyzn na ziemiach ukraińskich oraz zbadać nastroje kozackie wobec Rzeczypospolitej. Zob.: Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини. Від переяславської ради-2 до аудрусівської угоди (1659–1667 pp.)*, Кіїв 2003, s. 266–267; A. Kryszak, *Paweł Tetera — hetman...*, dz. cyt., s. 96–97.

⁷ O sytuacji, która panowała w tym czasie na ziemiach ukraińskich zob.: Н.О. Савчук, *Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659–поч. 1663 pp.)*, Кам'янець-Подільський 2001; Т. Яковлева, dz. cyt., s. 179–272.

wujem J. Somkiem, czy na drodze militarnej⁸. Niestety żadna z jego prób nie zakończyła się sukcesem, a kolejne niepowodzenia przyczyniły się do osłabienia autorytetu hetmańskiego wśród ludności ukraińskiej. Sam proces podziału Kozaczyzny przybierał na sile. Jego ukoronowaniem było zwołanie czarnej rady w Niżynie w czerwcu 1663 roku, na której hetmanem wiernych carowi lewobrzeżnych Kozaków wybrano Iwana Brzuchowickiego.

Na złożoność sytuacji na ziemiach ukraińskich miało wpływ także usamodzielnienie się Zaporozża od władzy Jerzego Chmielnickiego. Sicz wykorzystwała osłabienie powagi hetmańskiej, stając się tym samym siłą, która zaostrzała walkę wewnętrzną wśród podzielonej społeczności kozackiej. Coraz dotkliwsze były wszelkie procesy rujnujące tę społeczność. Objęły one aspekty życia politycznego i społecznego, i przejawiały się w wewnętrznej walce o władzę, w rozszerzającej się anarchii czy rozpadzie społeczności na zwalczające się ugrupowania. Wzrósł chaos i niepokoje społeczno-polityczne, a w kryzysie znalazła się sama wojskowość kozacka. Obecność na ziemiach ukraińskich szlachty, żołnierzy, a nawet czambułów tatarskich powodowała silne niepokoje wśród ludności i jeszcze bardziej utrudniała opanowanie sytuacji. Jednocześnie Rzeczpospolita, Moskwa i Krym nie pozostawały bierne wobec rozgrywających się wydarzeń. Mając własne plany co do przyszłości tych ziem i dążąc do podporządkowania ich swojej władzy, ingerowały w wewnętrzne interesy Kozaczyzny⁹.

Pomimo wysiłków Jerzego Chmielnickiego sytuacja stale się pogarszała. Zaistniałe okoliczności przerastały hetmana kozackiego i wywierały wpływ na jego postawę. Kilkakrotnie chciał on zrzec się buławy¹⁰. Ostatecz-

⁸ O samych wysiłkach Jerzego Chmielnickiego podjętych w celu podporządkowania sobie Zadnieprza zob.: A. Kryszak, *Próby podporządkowania Lewobrzeża w czasach hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego*, [w:] *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, історичні науки*, t. 21, Кам'янець-Подільський 2011, s. 232–241; P. Kroll, *Polityka hetmanów kozackich w pierwszej połowie lat 60. XVII wieku. Próby odbudowy jedności Ukrainy*, [w:] *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XVIII wieku*, red. M. Franz, K. Pietkiewicz, Toruń 2009, s. 236–265.

⁹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, dz. cyt., s. 60–65.

¹⁰ W październiku 1662 roku w imieniu Jerzego Chmielnickiego H. Leśnicki prosił króla o wyrażenie zgody na zrzeczenie się buławy hetmańskiej. *Relatia Hrycka Lesnickiego Sędziego Zaporozże: ię 17 8bra Anno 1662 Uczyniona*, [w:] *Памятники изданные Временною комиссией для разбора древних актов*, t. IV, cz. 3, Kijów 1859, s. 215–216.

nie w styczniu 1663 roku na radzie kozackiej wybrano nowego hetmana kozackiego — Pawła Teterę¹¹.

W swoim liście stolnik połocki relacjonował Janowi Kazimierzowi wydarzenia na ziemiach ukraińskich. Informował o tym, że młody Chmielnicki po rezygnacji z buławy pragnie wstąpić do stanu duchownego. Jako przyczynę zamiaru zrzeczenia się władzy hetmańskiej wskazał napiętą sytuację na ziemiach ukraińskich, podkreślając niepowodzenia w wyprawach na Lewobrzeże, które przyczyniły się do upadku reputacji hetmańskiej. Z kolei osłabiony autorytet wpływał na niestabilną sytuację na Prawobrzeżu i wzmacniał napięcia społeczne. Należy przy tym pamiętać o zatargach z wracającą na ziemię ukraińską szlachtą, która dążyła do odzyskania zajętych przez Kozaków majątków. Do tego dochodziły napięcia na tle religijnym, między innymi spory majątkowe pomiędzy unitami a cerkwią prawosławną. W dodatku sejm z 1662 roku nie zajął się postulatami kozackimi, uchwalając konstytucję, zgodnie z którą miały ulec kasacji wszelkie nadania i przywileje kozackie, bez względu na datę ich wydania¹². Obowiązywać miał nowy rejestr kozacki. Wszyscy, którzy się w nim nie znaleźli, mieli zostać włączeni do stanu chłopskiego. Realnie zakazano też Chmielnickiemu prowadzenia niezależnej polityki, ponieważ nie mógł wydawać uniwersałów sprzecznych z polityką Warszawy. Ta krótkowzroczność posłów miała przynieść negatywne efekty. Wzrosło niezadowolenie, wręcz wrogość wobec Rzeczypospolitej. W konsekwencji nie dano hetmanowi kozackiemu argumentu do walki z Lewobrzeżem — Kozacy nie uzyskali potwierdzenia swej pozycji oraz akceptacji swego statusu na ziemiach ukraińskich w ramach państwa polsko-litewskiego. Tym samym wytracono Chmielnickiemu z ręki uzasadnienie, którym mógłby skłonić Zadnieprze do podporządkowania się królowi.

W całej dostępnej epistolografii Pawła Teterę elementem, który na stałe zagościł w pismach do przedstawicieli Rzeczypospolitej, było uporczywe naleganie o przysłanie posiłków wojskowych na ziemię ukraińską¹³. Za-

---

¹¹ Chociaż w historiografii istnieje dyskusja, kiedy tak naprawdę nastąpiło przejście władzy przez Teterę. Niektórzy historycy wskazują, że dokonano się to już jesienią 1662 roku.

¹² *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane*, t. 4, Petersburg 1860, s. 390; *Skrypt ad archivum dany Woiewodztwom Ukrainnym podczas Seymu 1662*, [w:] *Памятники изданные Временною...*, dz. cyt., s. 168–176; H. O. Савчук, dz. cyt., s. 67–68; A. Kryszak, *Paweł Tetera — hetman...*, dz. cyt., s. 82.

¹³ A. Kryszak, *Sytuacja na ziemiach ukraińskich w latach 1663–1665 w świetle listów Pawła Teterę*, [w:] *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. VI, *Stulecia XVI–XIX. Perspektywa historyczna i językowa*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2013, s. 115, przyp. 38.

gadnieniu temu poświęcał dużo uwagi — gruntownie ukazywał i wyjaśniał potrzebę przysłania pomocy militarnej, uznając ją wprost za konieczną¹⁴.

W 1662 roku informacje o bliskości nieprzyjaciela miały skłonić stronę polską do zdecydowanych posunięć. Czas naglił, a Tetera dążąc do uzyskania pomocy wojskowej, nie cofnął się nawet przed nakreśleniem wizji spustoszonych przez Tatarów ziem ukraińskich, co miało się stać w chwili, kiedy młody Chmielnicki wyjedzie do króla ze względu na brak obiecanych posiłków¹⁵.

Z kolei pomoc czambułów tatarskich, choć konieczna, była niezwykle uciążliwa i niepewna. W tym okresie panowała widoczna niechęć Tatarów do pozostania na Prawobrzeżu. Chcieli odprowadzić zdobyty jasyr. Zgodzili się zostać na ziemiach ukraińskich tylko dlatego, że miały przybyć oddziały koronne. Sam Tetera zapewniał Jerzego Chmielnickiego, że król ordynował już Stefana Czarnieckiego z oddziałami na ziemie ukraińskie¹⁶. To zaś wpłynęło na postawę hetmana, który zgodził się pozostać przy władzy jeszcze przez kolejne dwa tygodnie. Tetera liczył, że siły koronne opanują powstałe zamieszanie. Ponadto uważał, że widok żołnierzy koronnych umocni Kozaków wiernych Rzeczypospolitej i podporządkuje opornych. Z treści listu wynika, że przysłanie oddziałów koronnych to najlepszy sposób na utrzymanie Prawobrzeża w zależności od Rzeczypospolitej. Tetera przywiązywał do obecności wojskowej olbrzymią wagę i próbował przekonać króla, że od przysłania wojska bardzo wiele zależy. Pomoc wojskowa ze strony Rzeczypospolitej jednak, już tradycyjnie, nie nadeszła.

Drugi z przytaczanych listów pochodzi z okresu wyprawy Jana Kazimierza na Moskwę. Datowany jest na 18 września 1663 roku i skierowany do Stefana Czarnieckiego. Miał go widzieć także kanclerz koronny Mikołaj Prażmowski. To krótkie pismo hetmańskie przynosi kilka cennych informacji na temat pobocznych działań wojennych, tak często marginalizowanych przy

¹⁴ Z. Wójcik, *The Early Period of Pavlo Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661–1663)*, „Harvard Ukrainian Studies”, t. III/IV (1979–1980), cz. 2, s. 963.

¹⁵ Chmielnicki znajdował się w trudnych warunkach, ponieważ w tym czasie pomoc tatarska była nieodzowna, jednak ciężar jej utrzymania spadał głównie na ludność ukraińską. Pod koniec lata 1662 roku sytuacja hetmana była wręcz katastrofalna i tylko przybycie czambułów tatarskich pozwoliło mu uniknąć klęski. Siły tatarskie w tym okresie dwukrotnie pokonały oddziały moskiewskie i zmusiły je do wycofania się na Lewobrzeże. В. Горобець, *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665*, Kijów 2001, s. 334.

¹⁶ Co potwierdza list samego Tetery. Zob. *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною...*, dz. cyt., s. 210.

okazji opisu wyprawy Jana Kazimierza. Hetman kozacki wraz z Janem Sobieskim podążyli na południe Zadnieprza w celu podporządkowania tamtejszych miast i miejscowości władzy królewskiej¹⁷. W sumie udało się im opanować pięćdziesiąt dwie miejscowości, z czego dwanaście, w których napotymano opór, zniszczono.

Z dokumentu wynika, że opór ludności zadnieprzańskiej, pomimo początkowych obaw, nie był wcale tak zażarty i wytrzymały. Miejscowości kolejno składały przysięgę wierności Janowi Kazimierzowi. Hetman kozacki pisząc swój list, spodziewał się oporu w Hadziaczu, ale i tutaj wierzył, że zostanie on przełamany. Tak się jednak nie stało. Po bezowocnych szturmach i próbach pertraktacji pokojowych Sobieski z Teterą odstąpili od oblężenia i skierowali się do Warwy, kontynuując walkę.

Podczas wyprawy królewskiej na Moskwę Iwan Bohun pełnił funkcję hetmana nakaźnego, co miało pozytywny wpływ na stosunek ludności Lewobrzeża do wkraczających oddziałów¹⁸. Z kolei udział w niej Kozaków prawobrzeżnych był mniejszy, niż się tego spodziewano, bowiem wyruszyło na nią sześć pułków kozackich¹⁹. W tym okresie Paweł Tetera wydał uniwersały zarówno do ludności Zadnieprza, jak i Zaporozża, wzywając wszystkich do zjednoczenia się pod jego władzą. Jednocześnie wskazywał konieczność uwolnienia Lewobrzeża spod panowania cara.

Wyprawa królewska stworzyła możliwość opanowania Lewobrzeża i tym samym zjednoczenia Kozaczyzny, co było głównym celem politycznym Tetery. Po wcześniejszych nieudanych próbach zdobycia Zadnieprza (wysyłanie uniwersałów do ludności, porozumienie z J. Somkiem, wycofanie sił Doroszenki z opanowanego Krzemieńczuka w czerwcu 1663 roku, by spacyfikować powstanie Iwana Popowicza na Prawobrzeżu) pojawiła się duża szansa na osiągnięcie celu, zwłaszcza że wyprawa oznaczała konflikt pomiędzy Rzeczpospolitą a Moskwą, w którym Tetera upa-

---

¹⁷ В. А. Смолий, В. С. Степанков, dz. cyt., s. 263; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, dz. cyt., s. 115; A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Lublin 2006, s. 576.

¹⁸ Sytuacja zmieniła się, kiedy sam Bohun przestał popierać wyprawę królewską, co wpłynęło na nastawienie prawobrzeżnych Kozaków. Tę tendencję widać zwłaszcza podczas oblężenia Głuchowa, kiedy oddziały kozackie niechętnie walczyły z oblężonymi, a postawa hetmana nakaźnego była bardzo dwuznaczna. Na zmianę stosunku do wyprawy wpływ miało kilka czynników, m.in. grabież, pogromy ludności ukraińskiej, przez co zaczęto postrzegać Polaków jako najeźdźców, dla których ważne są tylko własne interesy. В. А. Смолий, В. С. Степанков, *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.)*, t. 7, Kijów 1999, s. 264.

¹⁹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, dz. cyt., s. 114.

trywał drogę do sukcesu²⁰. Jednak i tym razem wysiłki nie przyniosły spodziewanych rezultatów. Niepowodzenie wyprawy królewskiej oznaczało klęskę i koniec planów zjednoczenia Kozaczyzny²¹. Brak sukcesu wyprawy przyczynił się także do dalszego osłabienia pozycji hetmana na Prawobrzeżu. Niezadowolone ze współpracy z Rzeczpospolitą przybrało formę otwartego buntu na tych ziemiach, który w marcu 1664 roku przybrał formę powstania. Przyczyniły się do tego okrucieństwa, grabieże, wybieranie jasyru przez Tatarów, stały napływ szlachty na ziemie ukraińskie oraz brak skutecznego przeciwdziałania Tetery krzywdom ponoszonym przez ludność ukraińską.

Ostatni z przytaczanych w artykule listów pochodzi z 24 czerwca 1665 roku. Adresowany jest do kanclerza wielkiego koronnego Mikołaja Prażmowskiego. Obrazuje ostatnie chwile Pawła Tetery jako hetmana kozackiego. Wprawdzie oficjalnie nigdy nie zdał on buławy zaporoskiej, ale faktycznie utracił władzę nad Kozaczyzną w konsekwencji trwającego od marca 1664 do czerwca 1665 roku powstania na Prawobrzeżu²².

Walki, które w tym okresie trwały na ziemiach ukraińskich, charakteryzowały się chaotycznymi potyczkami przeciwników Tetery i Rzeczypospolitej, bo powstańców łączyła jedynie niechęć do polskiego panowania. Co dziwi, sami powstańcy nie współdziałali ze sobą na większą skalę. Hetman kozacki przy wsparciu Czarnieckiego walczył z ogniskami buntu, podporządkowywał i tracił kontrolę nad danym terytorium, pozyskiwał i tracił sprzymierzeńców. Rok 1664 zakończył pewnymi sukcesami, jednak w roku następnym walki rozpoczęły się na nowo.

Sytuacja hetmana stawała się coraz bardziej beznadziejna i niezwykle skomplikowana. Narastały sprzeczności pomiędzy nim a tą częścią starszyny, która dotąd go popierała. Okrucieństwa sił polskich oraz liczne grabieże przyczyniły się do zaostrzenia konfliktu oraz eskalacji przemocy. Tetera chcąc utrzymać się przy władzy, wyzyskiwał pomoc polską i tatarską, co tylko osłabiało jego pozycję wśród ludności ukraińskiej. Jed-

²⁰ Tamże, s. 106–107.

²¹ Tamże, s. 132–137.

²² O powstaniu z lat 1664–1665 zob.: W. Majewski, *Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny*, cz. 1, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1969, t. XV, cz. 2, s. 61–115; Tenże, *Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny*, cz. 2, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1970, t. XVI, cz. 1, s. 95–150; tenże, *Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec — grudzień)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1972, t. XVIII, cz. 2, s. 147–199; A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Lublin 2006, s. 586–593; В. А. Смолий, В. С. Степанков, *Українська державна ідея століть: проблеми формування, еволюції, реалізації*, Кіjów 1997, s. 135–139.

nocześnie dwór zajęty był konfliktem z Lubomirskim, a potem z wywołanym przez niego rokoszem i nie mógł odpowiednio wesprzeć Tetery w walce z buntownikami. Co więcej, król sam oczekiwał pomocy pułków kozackich w starciu z rokoszanami. Zmarł Czarniecki, oddziały koronne zaczęły opuszczać ziemie ukraińskie, a Tatarzy, którzy w tym czasie przebywali na ziemiach ukraińskich, dążyli do ich podporządkowania swojej władzy²³. Tymczasem przychodziły kolejne niepowodzenia w samych starciach z buntownikami.

W dodatku skomplikowaną sytuację na Prawobrzeżu pragnął wykorzystać Iwan Brzuchowiecki, który przy wsparciu oddziałów moskiewskich dążył do podporządkowania sobie tych terenów. Jednak jego działania nie były tak aktywne, jak oczekiwali tego powstańcy. Z kolei Zaporozże, na czele z Sirką, prowadziło swoją prywatną politykę, komplikując całość wydarzeń.

List ilustruje poważną sytuację na prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich i fatalne położenie Tetery, czego nie mogły już zmienić sukcesy Kozaków w walce z Brzuchowieckim. Hetman kozacki ukazuje przyczyny wycofania się z ziem ukraińskich. Warto zauważyć, że swój odwrót z Prawobrzeża traktował jako coś przejściowego, a stratę władzy jako konieczność w wyniku zaistniałych wydarzeń — braku wsparcia ze strony pułków kozackich, wycofania się oddziałów koronnych i nieprzejednanego nastawienia ludności ukraińskiej. Szansą miały być posiłki wojskowe przysłane przez Jana Kazimierza.

Po wyjeździe z Prawobrzeża Tetery udał się w głąb Rzeczypospolitej, by już więcej nie wrócić na ziemie ukraińskie²⁴. Zabrał ze sobą insygnia hetmańskie, o które konsekwentnie upominali się Kozacy. Zmarł w Adrianopolu w 1671 roku.

Listy hetmańskie są ciekawym źródłem poznania Pawła Tetery. Maciej Franz omawiając epistolografię hetmańską, podkreśla, że z korespondencji tej wyłania się obraz sprawnego polityka umiejętnie dobierającego słowa, podkreślającego swoje zasługi dla Rzeczypospolitej, wierność i oddanie królowi, a przedstawiony przez niego świat jawi się jako czarno-biała ilustracja

---

²³ A. Kryszak, *Sytuacja na ziemiach ukraińskich...*, dz. cyt., s. 110.

²⁴ Temu ostatniemu okresowi życia poświęcony jest osobny artykuł. Zob. M. Andrusiak, *Z ostatnich lat Pawła Tetery (1665–1671)*, „Kwartalnik Historyczny”, 1937, R. 51, s. 556–561.

dobrych i złych ludzi²⁵. Warto zauważyć, że w listach hetman nie pytał przedstawicieli Rzeczypospolitej, co ma zrobić w danej sytuacji, ale relacjonował wszystko, co wydarzyło się na ziemiach ukraińskich. Takie postępowanie może posłużyć jako argument, że Tetera kontynuował sposób prowadzenia polityki swoich poprzedników, w tym Bohdana Chmielnickiego²⁶. Jednocześnie nie można zapomnieć, że w obliczu rozwoju wypadków na Prawobrzeżu nie mógł czekać na odpowiedzi czy rozkazy królewskie i musiał sam podejmować decyzje i brać za nie odpowiedzialność.

Przytoczone w dalszej części artykułu listy Pawła Tetery zapisane zostały w ich oryginalnym brzmieniu, bez skrótów czy ingerencji w tekst. Jedynie fragmenty nieczytelne zostały opuszczone i stosownie oznaczone. Poprzedzające omówienie tematyki korespondencji ma ułatwić jej lekturę.

*****

1. *List Pawła Tetery, stolnika połockiego, do króla Jana Kazimierza z 15 września 1662 roku*, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rps 402, s. 451–452:

„Naiasnieyszy Młcowy Krolu
Panie Panie Moy Młciwy

Niewytłumaczyłem WKMci Panu Moiemu Młściwemu przez pierwsze pisanie, na iakie trafiłem alteratie a Woysku WKMci Zaporowskim in obsequio zostaiącym, Teraz infennie defero Pan Hetman Zaporowski, snadz mstu zawziętey intentiey swoiey ku Stanowi Duchownemu, na pierwszym wstępie przyiazdu mego, tą mię potkał declaratią ze Buławy Zaporowskiey cale niepragnie, y owszem aby był licentatius, serio vregebat, snadź rozumiejąc, że ia od WKMci PMMłego na odebranie Buławy comissam miałem potestatem. Takową iego usłyszawszy declaratisnem, totiese nom fruiſtis verbis repetitam, censernatus musiałem zostac, uwazaiąc isz przez to do wielkiey rzeczy Ukrainne przysc musiałyby zamieszania. Jednak chciałem expiscari, dla czego bez zadney

²⁵ M. Franz, *Listy hetmanów kozackich jako źródło do poznania dziejów Kozaczyzny Ukrainnej (na przykładzie wybranych listów Pawła Tetery)*, [w:] *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. IV, dz. cyt., s. 109–119.

²⁶ Tamże, s. 115.

armie wsiły, coraz mu nowe przychodzą posiłki, y słusznie zmocniony chce znowu stracony nową resolutią wetofać fortuny. Wszak w Bogu nadzieia, ze ta iego złamać może szyię Impreza, kiedy będzie Succurs od WKMści o który per omnia sacra pokornie prosięmy. Unizone zatym usługi moje z sobą samym rzucam pod nogi Młw WKMć Pana Mego MMłciego W Obozie na Rassawie.

15 7bris 1662

Naiasnieyszego Młw WKMć PMMkiego
Wierny Poddany y Naynizszy
Podnozek
Paweł Tetera Stolnik Połocki”

2. *List Pawła Tetery do wojewody ruskiego Stefana Czarnieckiego z 18 września 1663 roku*, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rps 402, s. 509:

„Jasnie Wielmożny Panie Wod’ Ziem Ruskich
Moy MPanie y Dobrodzieiu

Wygadzaiać woli y ordinansowi JEKm’ci Pana Me^o Mł^o, życzyłem sobie iako nayprędszey accolerare do boku JEKm’ci, iakosz niebez wielkich, wybrawszy sie y Dniepr przebywszy turbacyi spieszyłem oraz z Jm’ Panem Chorążym Coronnym. Lecz poddał P. Bog insze do Przysługi JEKm’ci y Oyczyźnie okazy, Albowiem nad nadzieie moje miasta Zadnieprsie do Pretkiew przyszedszy reflexiey (: luboc niebez osobliwego na pierwszym wstepie oporu:) zdaią się na Imie JEKm’ci y przywroczone przysięgą stwierdzaiać poddanstwo ktore odbieraiąc przyszło misie zabawic. Res iednak non patitur moram, iako pretko z Hadziaczem (: ktory wiem zesie zrazu ostro stawi:) finitam uczynię negotion Woysko w dziesieciu milach położywszy sam zbiezyc do JKm’ci gotowem powolnoscie moje zalecaiać WWMM Pana łasce, ktoremu iestem

celezyczliwy y
powolny sługa
Paweł Tetera

Het: ZWOyJKMzapo:

z obozu pod Hadziaczem
18 7obris 1663”

3. *List Pawła Tetery do kanclerza wielkiego koronnego Mikołaja Prażmowskiego z 24 czerwca 1665 roku*, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rps 402, s. 603–604:

„Jasnie Wielmożny Mściwy Xze Kanclerzu Wielki Koronny
Mnie Wielce Mściwy Panie y Dobrodzieiu

Trudno wyrazić iakowym przywalonym zalem odszedłem woyska koronnego [...] śladom Ukrainę, dobrze krwią oblaną, y usiłowaniem gorącym, y substanntiey moiey naufragit trzymaną: Niemogła, albowiem tak udatna Woysku znallesc się persuasie, która by Ich Mci choć wzwiązku limitaret z Ukrainy ressum: zeby przynajmniej do Zniw perficere chcieli actus belli: zebysmy swe fortece utwierdzili atundatia żywnosci, a Nieprzyiaciela wyniszczywszy zboża, głodem dowoiowanego, odeszli y Tatarow w tym czasie doczekali, którzy dla domowych swoich z Nahaiami wieszanin fardarunt pospiech: Nie mogłem y Jednego uprosić Pułku, z którym bym się założył Nieprzyacielowi do przyscia Ord: Zostać też Sam na deseretią Samych Kozakow, wiedząc do siebie zaiadłość Rebellium, iako niebyła rzecz podobna; bo pewnie miasto zgotowania ich stateczności in obsequio JKMc, bym y moim zaległ trupem, nowym na mnie wykonawszy zemstę, reoviedescevent buntem: Musiałem tedy z woyskiem ustępującym ostąpić: Nie dałem iednak od Horynia, abym przez częste conferentie utwierdzał przy Garnizonach Kozakow; Jakoż y teraz pod Białącerkwią Piechota [...], y Białocerkiwcy: znaczną dali Moskwie y Brzuchowieckiemu resistentią, że aż cofa się wstecz musiał: Wiadome wm mm Panu sudores, które ochoczo pod pierwszy impendi Związek, sam y iedney niemając in subsidio chorągwi, iako potem y niepozarosłych WM scieszkach, crudelissimum nowych buntow instauowaną metamorphosim, preacidi y dotrzymałem reduci z Woyskiem z Zadnieprza niesmiertelney pamięci godnemu JM Panu Woiewodzie Kiowskiemu: lecz kiedy teraz wszystkie possibilitates excluderunt trzyma nieszę moie, musiałem dalszey Maiestatu usłudze uniesc zdrowie moie, które wylac za dostojenstwo Maiestatowi Panskich ochotnie

gotowem: byle tylko Jego Kr Msc Pan moy młwy pronidowac chciał Ukrainie predkie sucursy nieomylnie przy forticach przestrzenie sie znowu mozemy. Zatym unizone wm MM Panu zasylam usługi Z pod Żukowa 24 Juny 1665

Wm mego wielce Msciwego Pana y
Dobrodzieia zyczliwy y
unizony
sługa
Paweł Tetera
Het. zwoysJEKWZapo”

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

- [1] Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rękopis 402.
- [2] *Памятники изданные Временною комиссией для разбора древних актов*, t. IV, cz. 3, Kijów 1859. [*Пам'ятники изданные Временною комиссией для разбора древних актов*, t. IV, cz. 3, Kijów 1859.]
- [3] *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane*, t. 4, Petersburg 1860.

Literatura przedmiotu:

- [4] Andrusiak M., *Z ostatnich lat Pawła Tetry (1665–1671)*, „Kwartalnik Historyczny”, 1937, R. 51, s. 556–561.
- [5] Чухліб Т., *Гетмани правобережної України в історії Центральної Європи*, Kijów 2004, s. 42–52. [Čuhlib T., *Getmani pravoberežної Ukraïni v istoriï Central'noi Ėvropi*, Kijów 2004, s. 42–52.]
- [6] Ferenc M., *Paweł Tetera Hetman kozacki*, „Studia Historyczne”, 1994, z. 3, s. 329–347.
- [7] Franz M., *Listy hetmanów kozackich jako źródło do poznania dziejów Kozaczyzny Ukrainnej (na przykładzie wybranych listów Pawła Tetry)*, [w:] *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. IV, *Stulecia XVI–XIX. Perspektywa historyczna i językowa*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2013.

- [8] Газін В. В., *Гетман Пабло Тетеря. Соціально-політичний портрет*, Кам'янець-Подільський 2007. [Gazin V. V., *Getman Pablo Teterâ. Social'no-političnij portret*, Kamieniec Podolski 2007.]
- [9] Газін В., *Політична програма гетьмана П. Тетері*, [w:] *Українська козаська держава: витоки та шляхи історичного розвитку*, випуск 7, Кієв 2000. [Gazin V., *Politična programa get'mana P. Teteri*, [w:] *Ukraïns'ka kozas'ka deržava: vito-ki ta šlâhi iŝtoričnogo rozvitku*, випуск 7, Кієв 2000.]
- [10] Горобець В., *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665*, Кієв 2001. [Gorobec' V., *Elita kozac'koï Ukraïni v poŝukah političnoï legiŝtimacii: stosunki z Moskvou ta Varšavo*, , 1654–1665, Кієв 2001.]
- [11] Горобець В., *Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитой: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664, „Молода нація”*, 2000, nr 1, s. 40–61. [Gorobec' V., *Kozac'kij get'manat u socio-političnij strukturì Rečì Pospolitoj: proekt ustroëvoï modelì get'mana Pavla Teteri z roku 1664, „Moloda naciâ”*”, 2000, nr 1, s. 40–61.]
- [12] *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczpospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010.
- [13] Яковлева Т., *Руїна гетьманщини. Від переяславської ради-2 до айдрусівської угоди (1659–1667 рр.)*, Кієв 2003. [Âkovleva T., *Ruiŝna get'manŝini. Vid pereâslavs'koï radi-2 do aidrusivs'koï ugodi (1659–1667 rr.)*, Кієв 2003.]
- [14] Kaczmarczyk J., *Paweł Tetera-Morzkowski — najbardziej szlachecki z kozaków*, [w:] *Język, literatura, kultura, historia Ukrainy*, red. W. Mokry, t. 8, Kraków 2003.
- [15] Kersten A., *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Lublin 2006.
- [16] Крикун М., *Між війною і радістю. Козацтво правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття*, Кієв 2006. [Krikun M., *Miž vïjnoù i radoù. Kozactvo pravoberežnoï Ukraïni v drugij polovini XVII — na počatku XVIII stolittâ*, Кієв 2006.]
- [17] Kroll P., *Polityka hetmanów kozackich w pierwszej połowie lat 60. XVII wieku. Próby odbudowy jedności Ukrainy*, [w:] *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-*

- ukraińskich od XVII do XVIII wieku*, red. M. Franz, K. Pietkiewicz, Toruń 2009.
- [18] Kroll P., *Walka Kozaczyzny o autonomię w ramach Rzeczypospolitej w latach 1660–1664*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa — Opole 2008.
- [19] Kryszak A., *Instrukcje dla posłów kozackich na sejm Rzeczypospolitej na przykładzie instrukcji z 1664 roku*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013.
- [20] Kryszak A., *Paweł Tetera — hetman kozacki* (maszynopis pracy doktorskiej), Poznań 2013.
- [21] Kryszak A., *Próby podporządkowania Lewobrzeża w czasach hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego*, [w:] *Наукoвi праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, історичні науки*, t. 21, Кам'янець-Подільський 2011. [Kryszak A., *Próby podporządkowania Lewobrzeża w czasach hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego*, [w:] *Naukovì pracì Kam'âniec'-Podil's'kogo nacional'nogo urìversitetu imeni Ìvana Ogiênka, istoričnì nauki*, t. 21, Kamieniec Podolski 2011.]
- [22] Kryszak A., *Sytuacja na ziemiach ukraińskich w latach 1663–1665 w świetle listów Pawła Tetery*, [w:] *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. VI, *Stulecia XVI–XIX. Perspektywa historyczna i językowa*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2013.
- [23] Majewski W., *Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny*, cz. 1, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1969, t. XV, cz. 2, s. 61–115.
- [24] Majewski W., *Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny*, cz. 2, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1970, t. XVI, cz. 1, s. 95–150.
- [25] Majewski W., *Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec — grudzień)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1972, t. XVIII, cz. 2, s. 147–199.
- [26] Реєнт О. Р., Коляда І. А., *Усі гетьмани України, легенд, міфи, біографії*, Charków 2008. [Reënt O. R., Kolâda Ì. A., *Usì get'mani Ukraïni, legend, mifi, bìografii*, Charków 2008.]
- [27] Савчук Н. О., *Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659-поч. 1663 рр.)*, Кам'янець-Подільський

2001. [Savčuk N. O., *Ukraïns'ka deržava za get'manuvannâ Ū. Hmel'nic'kogo (1659-poč. 1663 rr.)*, Kamieniec Podolski 2001.]
- [28] Смолій В. А., Степанков В. С., *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.)*, t. 7, Kijów 1999. [Smolij V. A., Stepankov V. S., *Ukraïnska nacûnal'na revolûsiâ XVII st. (1648–1676 rr.)*, t. 7, Kijów 1999.]
- [29] Смолій В. А., Степанков В. С., *Українська державна ідея століть: проблеми формування, еволюції, реалізації*, Kijów 1997. [Smolij V. A., Stepankov V. S., *Ukraïns'ka deržavna ideâstolît': problemi formuvannâ, evolucii, realizacii*, Kijów 1997.]
- [30] *Володарі гетьманської булави*, Kijów 1994. [Volodari get'mans'koï bulavi, Kijów 1994.]
- [31] Wójcik Z., *The Early Period of Pavlo Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661–1663)*, „Harvard Ukrainian Studies”, t. III/IV (1979–1980), cz. 2, s. 958–972.

**WYBRANE LISTY PAWŁA TETERY
ADRESOWANE DO JANA KAZIMIERZA,
STEFANA CZARNECKIEGO
ORAZ MIKOŁAJA PRAŻMOWSKIEGO
JAKO WZÓR LISTÓW HETMAŃSKICH
KIEROWANYCH DO PRZEDSTAWICIELI
RZECZYPOSPOLITEJ**

STRESZCZENIE

Korespondencja dostarcza nam pewnych informacji na temat minionych zdarzeń czy zjawisk. Pozwala spojrzeć na nie oczami ich uczestników. Dzięki niej możemy przeanalizować stosunek piszących do rzeczywistości. Stanowi cenne uzupełnienie innych źródeł. Prezentowane w artykule listy Pawła Tetery dotyczą trzech ważnych momentów w jego życiu, a zarazem istotnych w dziejach Kozaczyzny — schyłku rządów Jerzego Chmielnickiego w 1662 roku, wyprawy Jana Kazimierza na Moskwę oraz opuszczenia Ukrainy przez Teterę w czerwcu 1665 roku.

Słowa kluczowe:

Paweł Tetera, korespondencja, hetman kozacki, Kozacy.